

Comments on the language of the Bible of Vizsoly

The paper discusses chiefly the problem of how a biblical Hebrew syntagma containing an infinitive and a finite form of the same verb was translated in old Hungarian Bible translations, especially in the first complete one, the Bible of Vizsoly (1590, published in Vizsoly, Hungary) and its later, revised editions. In the Hebrew structures the infinitive has an emphasizing function. It was generally translated into old Hungarian either by an adverbial participle ending *-va, -ve (-ván, -vén)*, e.g.: *kérve kér* ‘asking ask’ = ‘entreat’; or by a noun derived from a verb, in adverbial function: *halállal hal* ‘die with death’ = ‘surely die’. These biblical structures have also exerted an influence on the spoken and literary language (especially the poetry of Endre Ady †1919), and they form a special kind of figura etymologica.

Keywords: Bible translation, the Bible of Vizsoly, emphasizing function, figura etymologica, adverbial participle ending in *-va/-ve (-ván/-vén)*, Endre Ady.

A. MOLNÁR FERENC
Miskolci Egyetem, Debreceni Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Balázs iszákja

Ismeretlen frazémák azonosításának és értelmezésének módszertani kérdései

1. Mondattani sajátosságok az *Actio Curiosából* című rövid írásában MOLECZ BÉLA már a Magyar Nyelvőr 28. évfolyamában felhívja a figyelmet arra, hogy „a kuruc világnak ez érdekes drámai emléke tősgyökeres nyelvénél fogva nagyon érdemes a nyelvészeti vizsgálatra” (1899: 504). Ő ugyan rövid cikkében csak a „furcsa színjáték” néhány mondattani sajátosságával foglalkozik, például az igemódok és igeidők használatának néhány furcsaságával, az általános alany kifejezésmódjaival, de megemlíti még, hogy a mű főszereplőjének, „»édes Gaude uram«-nak nagyon sok tősgyökeres, régi magyar közmondást köszönhetünk. Igaz, néha goromba hasonlatok is kicsusszannak száján” (1899: 505).

Ez valóban így van, s ezek jelentős részét Szólások, közmondások az *Actio Curiosában* című cikkében PROHÁSZKA JÁNOS be is mutatta már (1948: 183–185; 251–254). Míg MOLECZ csak azt a töredéket használta fel dolgozatához, amelyet THALY KÁLMÁN közzétett az *Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez* című munkája 1. kötetében (THALY 1872), addig PROHÁSZKA már a teljes szöveget használta tanulmánya elkészítéséhez, azt ugyanis a Magyar Történelmi Társulat – szintén THALY közlésében – egészében is kiadta (THALY 1894).¹ A darabnak valójában nincs igazi drámai cselekménye,

¹ A párbeszédéses színművet THALY – a benne szereplő történelmi eseményekre és személyekre való utalások nyomán – 1678-ból datálja. A kéziratos mű egy feltehetően a Dunántúlon, Vas megyé-

csak elmés párbeszédék füzérével állunk szemben, így irodalmi értéke meglehetősen csekély (vö. Varga 1978: 299). BAYER JÓZSEF semmiképpen nem nevezné „történetinek” a színjátékot, de még igazi hitvitázó drámának sem, mert „nem a hitvitázó elem képezi alkotó főelemét” (1894: 418), sokkal inkább mondhatjuk az *Actio Curiosát* „egy kezdő író tollából eredő protestans (!) iskolai drámának” (uo.). Abban viszont a darabban foglalkozó szerzők mindegyike egyetért, hogy a mű művelődés-, de még inkább nyelvtörténeti szempontból igen értékes olvasmány, különösen közmondásokban és szólásokban igen gazdag nyelvezete miatt.

Ezért is igyekezett PROHÁSZKA már a múlt század közepén a darabban előforduló szólásokat és közmondásokat összegyűjteni és közzétenni, különösképp amiatt, hogy a NySz. anyagának gyűjtése és szerkesztése idején a színmű egésze még nem volt publikálva, csak a fentebb említett töredékek (1948: 183). PROHÁSZKA végig szólásokról és közmondásokról beszél, ám gyűjteményében szinte csak közmondásokat közöl. Ez annyiban érthető is, hogy a darabban – leginkább Gaude beszédében – szinte hemzsegek a közmondásformájú bölcsességek, de azért annál jóval több szólás található benne, mint amennyit Prohászka bemutat. Ráadásul ezeket sem szólásszerű alakban tünteti fel, hanem mondat formájú egységként, pl. *Egy gyékényen árulhatok veletek* (i. m. 184), *Megégette már egyszer a kása a számat* (uo.), *Ollyanok vadtok ti, mint a tormában esett féreg* (i. m. 185). Valójában azonban a PROHÁSZKA által közölteknel sokkal több szólás van a szövegben. A tanulmányában feltüntetett néhány szólás többsége ma is használatos, de legalábbis régebbi szólásgyűjteményeink tartalmazzák őket. Vannak azonban olyanok is, amelyeket ma egyáltalán nem ismerünk, sőt régi gyűjteményeinkben sem találni őket. A szöveget olvasva folyamatosan beleütközünk olyan kifejezésekbe, melyekről úgy érezzük, talán szólással van dolgunk, de soha nem hallottuk őket korábban. Vegyük szemügyre az alábbi szövegrészt:

ACHASTES: Hól vala kéjjelmed Polycarpus uram?
 POLYCARPUS: Csak ide hátra a’ kertben.
 GAUDE: Megh látzik, hogy ott vóltál disznó, meg szakasztottad a’ Balas iszákját, tálám ugyan sidót nyeltél el, hogy oly sokáig ibrikáltál, czoki Ki kuvasz a’ misérül, – rosz fát tettél a’ tűzre valóban hulatod a’ terpentínát, és a’ Velencei terjéket, füstöt, füstöt hamar az ebnek. (RMDE. 2: 359)

Amint látjuk, Gaude beszéde hemzseg a szólásszerű elemektől. Könnyű felismerni a *rossz fát tesz a tűzre* kifejezést, s – noha nem ismerjük, s régi gyűjteményeinkben sem találjuk – igen valószínűnek látszik, hogy a *füstöt az ebnek* is valami átvitt értelmű fordulat, amely azt jelentheti, hogy ’el innen te hitvány <ember>’, amint a *Coki, ki kuvasz a misérül* is nagyjából az előzőhöz hasonló jelentéssel rendelkezhet. Ez utóbbiak is szólásgyanús kifejezések tehát, de viszonylag jól megfejthetők, elsősorban szinonim értelmük miatt. Mit

ben született kuruc színjátéknak a Felvidéken keletkezett másolata, de – mint a Régi magyar drámai emlékek 2. kötetéből megtudhatjuk – létezik a darabnak még két további másolata is. Az egyiket az MTA Kézirattárában őrzik, ez eléggé töredékes, a második Pozsonyban található. Az RMDE. (2: 389–391) össze is veti az egyes változatokat egymással.

kezdjünk viszont azzal a kifejezéssel, hogy *megszakasztottad a Balázs iszákját?* Érezzük, hogy ez is valami szólásféle lehet, de egyáltalán mi a jelentése?

2. Ezen a ponton beleütközünk a történeti frazeológiai vizsgálatok legnagyobb módszertani problémájába: miként ismerhetjük fel régi szövegekben az állandósult kifejezéseket, és hogyan fejthetjük meg az értelmüket? Nem véletlen ugyanis, hogy a frazeológiai kutatásokban dominálnak a szinkrón vizsgálatok: ezek során a kutató fel tudja használni saját nyelvi kompetenciáját, sőt ennek kiegészítése vagy felülvizsgálata céljából módjában áll adatközlőket is megkérdezni, valamint szinte korlátlanul állnak a rendelkezésére korpuszok. A történeti vizsgálatok esetében azonban mindez hiányzik. Nem kell azonban, hogy mindez eltántorítson bennünket a történeti szempontú frazeológiai vizsgálatoktól. A régi szövegekkel való hosszas és beható foglalkozás révén ugyanis viszonylag megbízható nyelvtörténeti pótkompetencia (vö. FORGÁCS 1993–1994) alakítható ki, s – különösen, ha régi, de már nyelvemlékekkel jobban ellátott korszakokat vizsgálunk – a nagyszámú adat feldolgozása jelentős részben pótolni tudja az adatközlők hiányát is. Mindezt nagymértékben tudják támogatni elektronikus történeti korpuszok, amelyeknek kiépítésére a jövőben még az eddigieknél is nagyobb erőket kell összpontosítani.

Léteznek olyan módszertani fogódzók is, melyekkel az állandósult szókapcsolatok történeti szövegekben is meglehetősen biztonsággal azonosíthatók. Ezekkel MTA-doktori értekezésemben (FORGÁCS 2018) részletesebben is foglalkozom, ezért itt csak röviden térek ki néhány ilyen támpontra.

1. Bizonyos mértékig segítheti a régi frazémák azonosítását mai nyelvi kompetenciánk is, de még inkább segítségünkre lehet a történeti szövegek elmélyült megismerésével kialakítható nyelvtörténeti pótkompetenciánk, különösen, ha ez párosul a frazeológiával való behatóbb foglalkozás nyomán megszerzett ismeretekkel (pl. a frazeológiailag erősen reprezentált témakörökről, lexikális csoportokról vagy kommunikációs szituációkról).

2. Támogathatják még a frazémák felismerését olyan metanyelvi utalások is, amelyek szokásosan arra utalnak, hogy állandósult kifejezéssel állunk szemben (pl. *így mondják közbeszédde, azért mondották a régiek* stb.). Egyes szerkezeti megoldások, különösen a különböző ikerformulák és a szóláshasonlatszerű szerkezetek (főként, ha ez utóbbiak átvitt értelemmel párosulnak) ugyancsak valószínűsítik, hogy állandósult szókapcsolatokkal állunk szemben (pl. *tetőől talpig; illik, mint bot a tegezbe*).

3. Számos esetben szemantikai fogódzók segítik az állandósult kifejezések felismerését, például a kontextussal szemantikailag inkompatibilis komponensek jelenléte a szerkezetben, ez ugyanis többnyire az idiomatizáltság jele (pl. ném. R. *die Glocke war gegossen* 'a dolog el volt rendezve, nyélbe volt ütve', vö. BURGER 2012: 4–5), vagy ha egy összetevő egy bizonyos szókapcsolaton belül olyan jelentésben fordul elő, amelyet más kontextusokban csak ritkán (vagy egyáltalán nem) találunk (pl. *inába száll a bátorsága*).

4. Régi szövegekben különösen fontosak a disztribucionális bizonyítékok, azaz ha egy-egy kifejezés többször, sőt lehetőleg különböző szerzőktől és szövegekből is adathozható, s különösen nagy súllyal esik a latba, ha egyes kifejezéseket régi szótárakban vagy szólásgyűjteményekben is megtalálunk (vö. BURGER 1982: 355–360).

3. Lássuk, mindebből mit tudunk hasznosítani a *megszakasztottad a Balázs iszákját* kifejezés megfejtése során!

Fentebb már említettük, hogy a bemutatott rövid szövegrész tele van szólásszerű elemekkel, ez is gyanúra ad okot, hogy a *Balázs iszákja*-ra vonatkozó kifejezés is valami átvitt értelmű fordulat. A kontextusban ugyanis semmi nem utal egy *Balázs* nevű konkrét személyre, illetve az ő tarisznyaszerű általvetőjére, azaz megfigyelhető az a szemantikai *inkompatibilitás*, amit fentebb az idiomatizáltság egyik jelének értékeltünk. De mi lehet *Balázs iszákja*, amit Gaude szerint darabbeli fő ideológiai ellenfele, Polycarpus hátul a kertben *megszakasztott*? Ebben bizony a szövegrész nem ad kezünkbe elég fogódzót, sőt *a hullatod a terpentint és a velencei terjéket* szakasz is elég homályos. Ha azonban ez utóbbi szerkezeteket próbáljuk értelmezni, akkor a TESz. és a NySz. segítségével rájöhethetünk arra, hogy Polycarpus vélhetően valamilyen betegségben szenved, s gyógyítani próbálja magát. A *terpentina* (ma: *terpentin*) ugyanis nem más, mint 'fenyőbalzsam: a terebint-fa gyantája, illetve olaja' (TESz. 3: 903), s a NySz. vonatkozó szócikkének (3: 599) adatai szerint kitűnő és sokoldalú gyógyszer: *Az terpentina minden mérget ky víz*. A vándorszóként a magyarba került *terjék* pedig ugyancsak 'állati méreg ellen használt szer, illetve ópium-tartalmú gyógyszer' (TESz 3: 902), vö. *Therjéch, méreg úzó orvosság : alexipharmacum* (NySz. 3: 598). Polycarpus tehát többféle szerrel is küzd valamilyen enyhe mérgezés ellen. Hogy konkrétan mi baja lehet, annak felderítésében segít a szöveg folytatása:

- ACHASTES: Mit csinála kegd Polycarpus uramnak, valóban szitkozódik oda ki.
- GAUDE: Csinált az ördögh, a' szája igen egészséges, a' feneke büdös, merő feneketlen köből, az eb mégh nem is evett, már is adózik a' feneke mint egy artitsóka mind untalan poszog, talám ugyan valami mókus nemzet, mint a' tóth Leány tsak hátul járja a' tánczot, bizony bár a' télen jeget rakot volna belé, a' nyáron szopta volna ki, s-hát ugyan szitkozódik, had, had, az eb is morog, de tsak sövént rág. (RMDE. 2: 359)

A részletből Gaude maró gúnnyal fűszerezett, meglehetősen plasztikus leírásában az világlik ki, hogy Polycarpusnak súlyos gyomorbántalmak vannak, vagy más emésztési problémák gyötrik, hiszen bár a szája egészséges, a *feneke rettentő büdös*, s alighogy megesszik valamit, máris *adózik a feneke*, azaz nyilvánvalóan igen erős hasmenéstől szenved. További probléma még az erős gázosodás, hiszen mint megtudjuk, folyamatosan *poszog*.²

Mindezek alapján már kezd kirajzolódni, mi is lehet az értelme a fentebb idézett *megszakasztottad a Balázs iszákját* kifejezésnek. Mint láttuk, Polycarpus a kert hátuljából jön, ezt hallva dörgöli Gaude az orra alá, hogy akkor bizonyára ott könnyített magán, azaz *megszakasztotta a Balázs iszákját*. A *Balázs iszákja* kifejezés eszerint nagy valószínűséggel a végbél, illetve a végbélnyílás metaforája itt, s igen plauzibilis a kép, amely a

² Kitűnő itt a szerző szóválasztása, hiszen a hangutánzó eredetű igének már eredeti értelme ('dong, zümmög') is alkalmas a helyzet jellemzésére, de ebből igen korán kialakult a 'fingik, furzen' jelentése is (vö. TESz. 3: 264).

tömlőszerű iszák kiszakadására céloz az „esemény” kapcsán. Ráadásul Gaude sokallja Polycarpus távolmaradását, s azt gyanítja, hogy bizonyára komoly mennyiségű „adót” hagyott vitázó társa a kertben (*tálám ugyan sidót nyeltél el, hogy oly sokáig ibrikáltál*).³

4. Úgy tűnik, a kontextus alapos elemzésével sikerült közelebb jutni a *Balázs iszákja*, illetve a *megszakasztja a Balázs iszákját* kifejezések jelentéséhez. Kérdés azonban, valóban szólásnak tekinthető-e ez a szókapcsolat, vagy csak a színmű ismeretlen szerzőjének egyéni leleménye? Nyelvtörténeti pótkompetenciánk és a szemantikai inkompatibilitás révén az az érzésünk, hogy inkább egy régi frazémával állunk szemben, sőt lehetséges, hogy az *adózik a feneké, a hátul járja a táncot, mint a tót leány*, de akár a *zsidót nyelt* kifejezések is szólásfélék. Annak eldöntésében azonban, hogy valóban az akkori időkben szólásszerűen használt kifejezésről van-e szó, a fentebb említett *disztribúcionális bizonyítékokat* hívhatjuk segítségül. Fontos ugyanis, hogy egy-egy kifejezés többször is adathozható-e. Ha a többszöri előfordulás egy szerzőhöz köthető, még mindig lehet szó az illető idiolektusáról. Ezért igen sokat nyom a latban, ha egyes kifejezéseket különböző szerzőktől és szövegekből is adathozni tudunk, még inkább erős bizonyíték az, ha régi szótárakban vagy szólásgyűjteményekben is előfordulnak. Fent említett „szólásgyanús” kifejezéseink egyikét sem találtam meg sem O. NAGY gyűjteményében (1976), sem az Arcanum Kiadó Régi magyar szólások és közmondások című kiadványában. Az óriási korpuszt jelentő Arcanum Digitális Tudománytárban azonban a *Balázs iszákja* kifejezésnek nyomára akadtam, ez többször is adathozható.

MAGYARY-KOSSA GYULA Magyar orvosi emlékek című könyvének 2. kötetében függelékben közöl „néhány érdekesebb bonctani kifejezést [...], olyanokat, melyek nagy része hiányzik a Nyelvtörténeti és Oklevélszótárból” (1929: 316). Ezek között – mint írja – „néhány tréfás és vulgáris kifejezés is akad” (uo.), mert az összeállításban nem csupán orvostörténeti, hanem nyelvészeti érdekességek bemutatására is vállalkozott. Ebben a gyűjteményben található két címszó is, amelyek témánkba vágnak. A *Balázs iszákja* kifejezés szerepel előbb az összeállításban (1929: 316), de ennek megfejtését a szerző továbbutalja a *Gáspár iszákja* címszóhoz (317). Ott pedig a következőket olvashatjuk:

„**Gáspár iszákja, Balázs iszákja*:⁴ régi tréfás kifejezések az anus-ra. Egy 1675-ből való gúnyversben fordul elő:

Eb utóljom pattog; cui dixi: tace!
Hogyha akarsz itten maradni in pace.
Contrahebam valde az Gáspár iszákját,

³ Elvileg lehetne szó az *iszák megszakasztása* esetében arról is, hogy Polycarpusnak nagyon erőlködni kellett, miközben a kertben dolgát végezte, a *zsidót nyelés* is vonatkozhatna erre is. (Az utóbbi etnosztereotip megjegyzéssel Gaude nyilvánvalóan arra céloz, hogy a zsidók többnyire gazdagok, ennél fogva jól tápláltak.) Ugyanakkor mégis az ’erős hasmenés’ interpretáció a valószínűbb, hiszen alig evett, máris adózik a feneké.

⁴ MAGYARY-KOSSA csillaggal jelölte meg „azokat a szavakat, melyek vagy teljesen hiányznak a NySz.-ből, vagy pedig az itt közölt értelmük nincs meg benne, szóval, amelyek bármi tekintetben a NySz. vagy OklSz. pótlására valók” (1929: 316).

Quod fortius possem összevonni száját,
Sed in flatus⁵ malos megtágítja partját,
Non potui bene kapcsolhatni lyukát.⁶

Megjegyzem, hogy ez a versezet a vásárhelyi daloskönyvben (Régi magyar könyvtár, XV., 219.) is előfordul s ebben a Gáspár iszákja helyett Balázs iszákja szerepel.” (MAGYARY-KOSSA 1929: 317)

MAGYARY-KOSSA ugyan nem közli az idézet pontos forrását, de az ADT-ben ráakadtam a vélelmezhető szövegre. Az Irodalomtörténeti Közlemények 1904-ben megjelent második számában BAROS GYULA közli Ungi lakodalom címmel azt a gúnyverset (208–213), amelynek utolsó versszakából kiderül, hogy 1675-ben keletkezett. Ebben van az idézett szöveg, de hozzá kell tennünk, hogy a kiadás jelzi lábjegyzetben, hogy a *Gáspár* név alatt – áthúzva – a *Balázs* is szerepel. Azaz ennek a versnek a lejegyzője is ismerhette a *Balázs iszákja* variánsát is a kifejezésnek.

A szövegnek – mint MAGYARY-KOSSA jelzi – valóban van egy másik, bővebb variánsa, amelyet a Vásárhelyi daloskönyv *Cantio elegans* címmel közöl (FERENCZI 1899: 216–222). Ennek 20. versszakában csak a *Balázs iszákja* variánsst jelzi a kiadás:

Contrahebam valde az *Balás iszákját*,
Quo (sic!) fortius possem összevonni száját (i.m. 219)

Ezek a szövegek azt jelzik számunkra, hogy az Actio Curiosában fellelhető *Balázs iszákja* kifejezés valóban több egyéni leleménynél: a 17. században ismerhették és használhatták a ’végbél(nyílás)’ tabukerülő megnevezésére ezt a tréfás fordulatot. Valószínűnek látszik, hogy inkább csak ez a főnévi értékű kifejezés volt a szólás, s ez egészülhetett ki különféle igékkel. Így lehetett például *összevonni a Balázs iszákját*, ha valaki a szelek vagy a széket távozását igyekezett megakadályozni, de – erős hasmenés esetén – *meg* is lehetett *szakasztani*, mint azt fentebb a Actio Curiosában olvashattuk.

Az ADT-ben egy további adatra is bukkantam a kifejezéssel kapcsolatban. NÉMETH LAJOS A „Tokorcsi új Kalendarium” címmel a Vasi Szemle 32. évfolyamában számol be arról, hogy egy celldömölki család tulajdonában egy 1747-ből keltezett, kézzel írt könyv található, melyben egy Benedek rendi barát szedte össze 1745, 1746 és 1747 évnek a fontosabb történéseit. A latin nyelvű szövegek mellett néhány magyar szöveg is helyett kapott

⁵ MAGYAR-KOSSA pontatlanul közli a szöveget, valójában *inflatus* alak van az eredetiben.

⁶ A szövegváltozományból kiderül, hogy a vers „főhőse” egy lakodalomba hivatalos, ahol sokat esznek és isznak, ám arra a hírre, hogy jönnek a kurucok, mindenki igyekszik előlük elbújni. A „lírai én” bebújik a kemence mögé, s megpróbál meg se mukkanni, ám „eb utolja”, azaz feneke pattogása és a keletkező irdatlan bűz elárulja, bármennyire is igyekszik összeszorítani az „iszákot”:

És az drabant-ház is plasionem dabat,
akaratom ellen saepius sonábat,
Néha mint az kígyó, tantum sibillabat,
De az rosz szél magnum foetorem edebat.

a kötetben, köztük egy tréfás kalendárium, amelynek első része a négy évszakot állítja a feje tetejére. Így például az ős március első napján kezdődik, s május végéig tart. Ennek a résznek a végén találjuk a következőket:

„Májusnak utolsó napján leg-közelleb lészünk Júniushoz, és itten a Meridionalis Szelek leg jobban ostromolnak, de erőssen köll akkor magát tartani ollankor az Embernek, még jobban meg-érnek *s-jól meg-nyisd az Balás iszákjánok száját* (kiem. tőlem – F. T.), és az után hasznát veszed, ha meg-szollamlík valaki, de te-is ved elől a feleletet a nadrág fenekéről, es mond-meg az igazat, és lassan ne-felell, hanem hogy minnyájon meg-ércsék.” (NÉMETH 1978: 128)

A szöveg ugyan kicsit homályosan fogalmaz, de vélhetően itt is a szelek kétféle értelmével játszik a szerző. A *meridionalis*, azaz déli szelek vonatkozhatnak valódi levegőáramlatokra is, de talán nem véletlen, hogy *déli* szelekről van szó: tréfásan célozhat ez arra is, hogy alfelünkből jönnek ezek a szelek, amelyeket erősen kell tartani, hogy jobban megérjenek, majd azután *jól megnyitva a Balázs iszákjának száját*, kiengedni őket.

Láthatjuk, hogy ebben a példában még egy további komponenssel (*száj*) is kiegészül szólásunk. Az azonban egyértelmű, hogy az Actio Curiosa mellett további 17. és 18. századi munkákból is kimutathatjuk a *Balázs iszákja* kifejezést, azaz meg lehetőséggel biztossággal kijelenthetjük, hogy valóban egy régi magyar szólásról van szó. 19. századi terjedelmes szólásgyűjteményeinkben vagy O. NAGYNál ugyan nem lelhető fel a kifejezés, de ez azzal is összefügghet, hogy illetlen tartalma miatt inkább szemérmesen kihagyták ezekből, nehogy megbotránkoztassák vele a gyűjtemények olvasóit.

5. Azt tehát immár sikerült bizonyítanunk, hogy használatos volt 17–18. századi nyelvünkben a *Balázs iszákja* kifejezés. Próbáljuk még az eredetét valamennyire megmagyarázni. Az nyilvánvaló, hogy szólásunkat a tabukerülés szándéka hozta létre. Ez viszonylag gyakran motiválja szólások létrejöttét, gondoljunk csak például a *meghal* számos frazeológiai szinonimájára (*örök álomra hajtja fejét, örökre lehunyja szemét, eltávozik az élők sorából, kileheli a lelkét* stb.) vagy a butasággal kapcsolatos olyan kifejezésekre, mint *hátról állt, mikor az ést osztották, nem ő a legélesebb kés a fiókban, kőbőlcsőben ringatták* vagy *R. antal a feje* stb.

Már fentebb is utaltam rá, hogy az teljesen világos, miként került a kifejezésbe az *iszák* komponens: ez a 'tömlőszerű taska' értelmű elem tökéletes kognitív metafora a 'végbél(nyílás)' jelentés kifejezésére, különösen kiegészülve olyan igékkel, mint *összehúzza* vagy éppen *megszakasztja az iszákot*. De vajon miként került a *Balázs* komponens a szólásba?

Erre a kérdésre már sokkal nehezebb a választ megtalálni, biztos megoldásra nem is akadtam. A *Balázs* keresztnév ugyanakkor viszonylag sok másik szólásunkban is előfordul, olyannyira, hogy Margalits gyűjteményében külön címszóban (1896: 41) is megtaláljuk ezeket, pl. *Hetedfél Balázsnak csak egy az esze; eltalálta, mint Balázs pap a ve-*

csernyét:⁷ *Hű bele Balázs, lovad ád az isten; adós a (sic!) Balázsnak ’bolond’; megbecsüli mint Balázs a hurkát*,⁸ *Beszélj vele, Balázs neve ’nem lehet vele szót érteni’; Szállj le Balázs a hintórul, mert nem pénzed ára.*

Láthatóan ezekben a kifejezésekben nem egy vagy több konkrét *Balázs* nevű személyről van szó, hanem *Balázs* inkább egy embertípusnak a neve bennük: a ’szeleburdi, gyakran esztelen, bolond’ embereké (vö. O. NAGY 1979: 239 is). Még az állítólagos leleszi prépost esetét feldolgozó anekdotában is jó esély van arra, hogy nem valós személyről van szó, s nem véletlenül lett a történetben *Balázs* a neve, hiszen ez illett a kelekótya viselkedéshez.

A *hűbelebalázs módjára* kifejezés magyarázata kapcsán O. NAGY is azt írja, hogy a teljesebb változat esetében (*hű, bele, Balázs, lovat ád Isten*) „nyilvánvaló, hogy a Balázs név helyett Kis Pétert vagy Nagy Pált is mondhattak volna, vagyis hogy a kifejezés értelme általában mindenkire vonatkozott, és csak a szemléletesség kedvéért használtak taláalomra egy akkoriban gyakori nevet az általánosabb *ember* szó vagy a *bárki légy is* szókapcsolat helyett” (1979: 239). Talán ez a helyzet a *Balázs iszákjá*-val is: egyszerűen csak kötni kellett a tarisznyát valamilyen személyhez, s erre igen alkalmasnak tűnhetett a szeleburdi *Balázs*, aki néhol talán olyan helyzetekben is „megnyitotta iszákját”, amikor az nem volt illendő.

Esetleg még segíthette még a *Balázs* komponensnek a szólásba kerülését a *barát* szóval való alaki hasonlósága is. O. NAGY a Magyar Nyelvőr 76. számában közöl egy rövid szólásmagyarázatot a fentebb is említett *Szállj le Balázs a hintóról/hintóból* kifejezéssel kapcsolatban (1952: 386). Mint írja, a kontextus alapján a „szókapcsolatnak ’vége a jómódunknak, oda az uraságunknak’ jelentése van”, de csak Jókai Politikai divatok című regényében találni meg a *Balázs* és *hintó* komponensekkel, illetve – a fentebb közölt teljesebb változatban (*Szállj ki Balázs a hintóbul, nem pénzed ára*) – ERDÉLYINÉL (1851: 25) és rá hivatkozva MARGALITSNÁL (1896: 41).

Adatolható viszont Hódmezővásárhelyről *Szállj le barát a hintáról, nem pénzed ára* formában (vö. O. NAGY 1952: 386), majd ennek nyomán SIRISAKÁNÁL (1891: 216) és MARGALITSNÁL (1896: 335). O. NAGY szerint ezt a változatot egy kis versikében szokták mondani, amikor valakit le akarnak szállítani a libikókáról. Ebből a mondókából lett szerepe a fentebbi szólás, amelyben a *barát*-ot felcserélték a *Balázs* komponenssel.

Ebben azonban nem értek vele feltétlenül egyet. A versikében a *barát* lexéma váltakozik a *barátocska* elemmel, azaz itt inkább ’jóakaró társ, Freund’ jelentésű a szó. De lehet, hogy a *Szállj le barát a hintóról, nem pénzed ára* mondás esetében a *barát* inkább ’szerzetes, Mönch’ értelmű. Hiszen egy a szegénységgel magát eljegyző, például ferences rendi szerzeteshez sem illene a hintó, mint ahogy más szólások is céloznak arra, hogy a szegény embernek nem való az úri szekér, pl. *Nem illet agg ebet hintó-szekér* (MARGALITS 1896: 6), vö. még: *Nem illet számárt bársony nyereg* (ERDÉLYI 1851: 31), *Nem illik disznó orrára az arany pereg* (MARGALITS 1896: 21) stb.

Azaz egy szerzeteshez is szólhattak úgy, hogy szálljon le a hintóról, azaz ne költsen túl, mert az nem illik a szegénységi fogadalmához. Sőt, inkább úgy gondolom, hogy ez lehetett az eredetibb változat és értelem, s csak másodlagosan a *barát* főnév

⁷ MARGALITS megjegyzése szerint Balázs „leleszi prépost 1335-ben részeg fővel vecsernye helyett misét kezdett énekelni” (uo.).

⁸ MARGALITS szerint „töltelékét ebnek adta, ő bőréen rágódott” (uo.).

poliszémiája és a *hintó* ~ *hinta* lexémák közös eredete, de széttartó alak- és jelentésfejlődése folytán lett alkalmassá a kifejezés arra, hogy valakit ezzel a mondással biztassanak a libikókáról való leszállásra: *Szállj le barát a hintáról!*

Ez a komponenscsere azonban csak a *Szállj le Balázs a hintóról* kifejezésben jelentkezik. Az *iszák*-kal kapcsolatban régi gyűjteményeinkben sem akadtam a *barát(ok) iszákja* változatra. A *papok zsákja* fordulat ugyan gyakori volt, ezt ma is ismerjük még. Azt tartották róla, hogy soha sem telik meg (vö. *telhetetlen papzsák* vagy *Barát zsákja, kocsis torka nehezen telik*, O. NAGY 1979: 386–387). Ennek azonban teljesen más a jelentése, mint a *Balázs iszákja* fordulatnak, másrészt mindig a *zsák* komponenssel fordul elő, sosem az *iszák*-kal. Ebből következik, hogy inkább a szeleburdiság miatt kerülhetett bele a *Balázs* személynév a kifejezésbe, kevésbé valószínű, hogy egy korábbi, a *barát iszákja* kifejezés első elemét váltotta volna fel.

Hogy mi lehet az oka annak, hogy az Ungi lakodalom című forrásban a *Balázs* személynévi komponens helyett (pontosabban: mellett) a *Gáspár* is megjelenik, arra még nehezebb választ adni. Ezzel a személynévi összetevővel ugyanis régi gyűjteményeinkben egyetlen szólásra akadtam csupán, a *Gáspár van a sajtban* kifejezésre, amellyel azt jelzik, ha a sajt kukacos (vö. ERDÉLYI 1951: 158). Elképzelhető ugyanakkor, hogy a *Balázs iszákja* fordulat a 17–18. században viszonylag közkeletű volt, de tabukerülő, tréfás volta ellenére is illetlen. Ezért a vers szerzője talán kicserélte benne a személynévi komponens, ami a további tabukerülést szolgálhatta. Az *iszák* komponens miatt úgyis felismerhető volt a fordulat jelentése, ezért nem tette értelmetlenné az sem, ha az egyik személynév helyett egy másikat alkalmaztak benne. Ez persze talán csak egyéni megoldás volt, hiszen másik ilyen adatunk nincsen. Az azonban kétségtelen, hogy a szólások esetében nem ritka az illendőség miatti komponenscsere, gondoljunk csak olyan kifejezésekre, mint *Benne vagyunk a szoaréban/kakaóban* vagy *Mindig az erősebb kutya vitézkedik*.

Hivatkozott irodalom

- Actio Curiosa. Gaude, avagy Csernél Istvánnak beszélgetése. 1678 körül. In: KARDOS TIBOR szerk., *Régi magyar drámai emlékek* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 355–396.
- ADT. = Arcanum Digitális Tudománytár. <https://adtplus.arcanum.hu/hu/> (2019. 08. 24.)
- BAROS GYULA 1904. Radványi verseskönyvek (Negyedik közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények* 14: 208–223.
- BAYER JÓZSEF 1894. *Bercsényi házassága*. Történeti ének 1695-ből, írta Kőszeghy Pál. A Varsóban lévő eredeti kéziratból közli Thaly Kálmán. *Egyetemes Philológiai Közöny* 18: 414–420.
- BURGER, HARALD 1982. Identifikation von Phraseologismen in älteren Texten (an deutschem Material). Indizien, die generell für historische Sprachstufen gelten. In: BURGER, HARALD – BUHOFER, ANNELIES – SIALM, AMBROS, *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 346–382.
- BURGER, HARALD 2012. Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie. In: FILATKINA, NATALIA – KLEINE-ENGEL, ANE – DRÄGER, MARCEL – BURGER, HARALD szerk., *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 1–20.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.
- FERENCZI ZOLTÁN szerk. 1899. *Vásárhelyi daloskönyv. XVI–XVII. századi szerelmi és tréfás énekek*. Régi magyar könyvtár 15. Franklin Társulat, Budapest.

- FORGÁCS TAMÁS 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 17–23.
- FORGÁCS TAMÁS 2018. *Történeti frazeológia*. MTA-doktori értekezés. Kézirat. Szeged.
- MAGYARY-KOSSA GYULA 1929. *Magyar orvosi emlékek 2. Függelék: Régi magyar bonctani kifejezések*. A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat Könyvtára 122. Magyar Orvosi Könyvtár Társulat, Budapest.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kókai Lajos, Budapest.
- MOLE CZ BÉLA 1899. Mondattani sajátosságok az Actio Curiosából. *Magyar Nyelvőr* 28: 504–505.
- NÉMETH LAJOS 1978. A „Tokorcsi új Kalendarium”. *Vasi Szemle* 32: 128–132.
- O. Nagy Gábor 1952. Szállj le Balázs a hintóból. *Magyar Nyelvőr* 76: 386.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PROHÁSZKA JÁNOS 1948. Szólások, közmondások az Actio Curiosában. *Magyar Nyelvőr* 72: 183–185; 251–254.
- Régi magyar szólások és közmondások*. Arcanum Adatbázis Kft., CD-kiadás. Budapest, 2000.
- RMDE. = *Régi magyar drámai emlékek 1–2*. Szerk. KARDOS TIBOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Engel Lajos, Pécs.
- THALY KÁLMÁN 1872. *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez 1. A bujdosók és Thököly kora, 1670–1700*. Ráth Mór, Budapest. 76–88.
- THALY KÁLMÁN 1894. Actio Curiosa. Magyar történeti vigjáték 1678-ból. *Magyar Történelmi Tár* 3. sorozat 17: 309–354.
- VARGA IMRE 1978. A nemesi szatíra. In: KLANICZAY TIBOR szerk., *A magyar irodalom története 2. 1600-tól 1772-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 294–300.

Kulcsszók: szólások, frazeológia, történeti frazeológia, szólásfejtés, szólásmagyarzat, módszertani kérdések.

Balázs iszákja ‘Blaise’s knapsack’

On identifying and interpreting obsolete phrasemes

This paper investigates a phrase (*megszakasztja a Balázs iszákját* ‘break Blaise’s knapsack’) found in a 17th century play, Actio Curiosa. The phrase seems idiomatic but neither the historical dictionaries of Hungarian nor the old collections of Hungarian idioms contain it. This study shows – with a methodological outlook – how phraseme-like expressions in old texts can be identified and their meaning recovered from the context. It can be shown that *Balázs iszákja* was a jocular, euphemistic expression for ‘anus’. It is important to note that it is found in several 17–18th century authors, i.e. it is not from a single author’s idiolect. Its *iszák* component means both a ‘knapsack’ and a ‘hose’, the latter of which is an excellent cognitive metaphor for ‘rectum’. Its *Balázs* component is less straightforward to explain but the name is commonly used in other phrasemes for capricious people, which might be how it became part of this idiom, too.

Keywords: idioms, phraseology, historical phraseology, origin of idioms, meaning of idioms, methodology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem